

Structural and Thematic Diversity of Medical Manuscripts of the Qajar Period Available in Iranian Libraries

Habibollah Azimi¹ , Mahdiyeh Mohammadi Barchani²

Abstract

Purpose: Medicine can be considered as one of the most important sciences in the history of mankind and its progress is considered as one of the basic components for the formation of civilizations. In Iran, like other societies, this science is of special importance, and in different historical periods, many manuscripts have been written in the field of medicine. Since the Qajar period is one of the most important historical periods in the history of medicine and medicine in Iran, the purpose of this research was to identify and examine the medical manuscripts era in terms of their structure and subject.

Methods: This research was done in a library manner and with a descriptive-analytical research method. The statistical population of this research is the medical manuscripts of the Qajar era available in the list of manuscripts of Iranian libraries (Fankha) with a frequency of 3136 manuscripts.

The data collection tool was a checklist, and data analysis was done with the help of statistical tables and graphs.

Findings: Among the researched manuscripts, 1135 manuscripts with non-repetitive titles were found, 265 of these manuscripts were written by the Qajar era, and the rest are numerous copies of these manuscripts. In terms of content, Pharmacy, and Pharmacology (21.1%), disease recognition (21.1%), and disease treatment (19.3%) are among the most frequently used topics in these manuscripts. The topics of medicinal plants, midwifery, chemical medicine, and travel medicine (each less than 2%) of the prescriptions have been allocated to themselves. In terms of structure, among the 1,135 non-repeated medical manuscript titles in the Qajar era, 49.9 percent of all these manuscripts were in the form of treatises and 41.7 percent of them were with the structure of a book. Also, 2.8 was without determining the structure or without information.

Conclusion: Due to the diseases that existed in the Qajar era, such as plague, cholera, typhoid, and smallpox, the prevention and treatment of these diseases have been given much attention by doctors and various treatises and books have been written on this topic. The reason for the arrival of modern pharmaceuticals in Iran and the emergence and spread of non-herbal (chemical) drugs, pharmacy, and pharmacology are widely used topics in this period. The majority of the treatise structure of the medical manuscripts of this course is due to the conciseness and specialization of the treatises, as well as the speed in writing and writing a subject in the form of a treatise. In addition, with the spread of the educational system in this period, the structure of the treatise is more and more interesting due to its suitability for textbooks. The doctors and physicians of this course tried to write manuscripts with the structure of the book in detail and on a general subject with several chapters and as reference books.

Keywords

Structure of Medical Manuscripts, Topics of Medical Manuscripts, Medical Manuscripts of the Qajar Period, Medical Manuscripts, Medical Manuscripts of Iranian Libraries

Citation: Azimi, H., & Mohammadi Barchani, M. (2023). Structural and Thematic Diversity of Medical Manuscripts of the Qajar Period, Available in Iranian Libraries. *Manuscript Research and Codicology. Librarianship and Information Organization Studies*, 34(2): 99-126.
Doi: 10.30484/NASTINFO.2023.3419.2214

Article Type: Research Article

Article history:

Received: 4 Feb. 2023

Accepted: 6 May 2023

1. Associate professor, National Library and Archives of Iran, Tehran, Iran (Corresponding author)
Habibazimi@yahoo.com

2. M.A. in Principles of Bibliography and Restoration and Arrays of Manuscripts from Shahid Beheshti University and Iranology, Tehran, Iran
Mahdiyehm694@gmail.com.

Publisher: National Library and Archives of I.R. of Iran
© The Author(s).

تنوع ساختاری و موضوعی نسخه‌های خطی طبی دوره قاجار موجود در کتابخانه‌های ایران

حبیب‌الله عظیمی^۱ | مهدیه محمدی بارچانی^۲

چکیده

هدف: در ایران مانند سایر جوامع، علم طب از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و در ادوار تاریخی مختلف، نسخ خطی بسیاری در زمینه طب نگاشته شده است. از آنجا که دوره قاجار در تاریخ علم طب و پزشکی ایران یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخی است، هدف این پژوهش شناخت و بررسی نسخه‌های خطی طبی این عصر از نظر ساختاری و موضوعی آن‌ها است.

روش: این تحقیق، به شیوه کتابخانه‌ای و با روش تحقیق پیمایشی از نوع تحلیل محتوا انجام شده است. جامعه آماری این پژوهش نسخه‌های طبی عصر قاجار موجود در فهرستگان نسخه خطی ایران (فنخا) است که با جست‌وجو در بیش از ۳۲۰۰۰۰ نسخه معرفی شده در آن فهرستگان به شیوه سرشماری، تعداد ۱۱۳۵ عنوان کتاب طبی دوره قاجار در ۳۱۳۶ نسخه، شمارش و جدا شده و مورد بررسی قرار گرفته است. ابزار گردآوری داده‌ها، سیاهه واری است. تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز با کمک جداول و نمودارهای آماری انجام شده است.

یافته‌ها: در میان نسخه‌های خطی مورد تحقیق، تعداد ۱۱۳۵ نسخه خطی دارای عنوان غیر تکراری یافت شد که ۲۶۵ مورد از این نسخه‌ها تألیفات عصر قاجار بودند و مابقی آن، استنساخ‌های متعدد از این نسخه‌ها است. از نظر محتوایی، موضوعات داروسازی و داروشناسی (۲۱/۱ درصد) و شناخت بیماری‌ها (۲۱/۱ درصد) و درمان بیماری (۱۹/۳ درصد) از موضوعات پرکاربرد در این نسخه‌ها هستند. موضوعات گیاهان دارویی، مامایی، طب کیمیاوی و طب در سفر هر کدام کمتر از ۲ درصد از نسخه‌ها را به خود اختصاص داده است. از میان ۱۱۳۵ عنوان نسخه خطی غیر تکراری در عصر قاجار ۴۹/۹ درصد از کل این نسخ برابر با ۵۶۷ مورد با ساختار رساله بوده‌اند و تعداد ۴۷۴ نسخه برابر با ۴۱/۷ درصد از کل نسخه‌ها نیز با ساختار کتاب بوده‌اند. تعداد ۶ نسخه ۰/۵ درصد از کل از لحاظ کتاب یا رساله بودن مشخص نشدند. ۸۸ مورد از نسخه‌های طبی مورد بررسی قرار گرفته (۷/۷ درصد) نیز بدون اطلاعات بودند.

نتیجه‌گیری: با توجه به بیماری‌های موجود در عصر قاجار مانند طاعون، وبا، حصه و آبله، جلوگیری از این بیماری‌ها و درمان این بیماری‌ها بسیار مورد توجه اطبا قرار می‌گرفته و رساله‌ها و کتب مختلفی در این باب نوشته شده است. چنانکه با ورود داروسازی نوین به ایران و ظهور و رواج داروهای غیر گیاهی (شیمیایی)، داروسازی و داروشناسی در این دوره از موضوعات پرکاربرد است. در عصر قاجار تألیف و استنساخ نسخ خطی بسیار مهم بوده است و کاتبان اغلب خود را با القابی مانند حکیم و طبیب معرفی می‌کردند. این امر نشان‌دهنده فعالیت گسترده طبیبان در سنت کتابت و نسخه‌نویسی است. بیشترین تعداد نسخ خطی در این عصر با ساختار رساله بوده است. موجز و تخصصی بودن رسالات و همچنین سرعت زیاد در نشر موضوع در قالب رساله را می‌توان دلیل این موضوع دانست. همچنین با رواج سیستم آموزشی ساختار رساله به دلیل مناسب بودن برای جزوات درسی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته بود. علاوه بر زیاد بودن رساله‌های خطی، تألیف و استنساخ ساختار کتاب نیز بسیار مورد توجه طبیبان این دوره بوده است. نسخه‌های خطی با ساختار کتاب نیز به دلیل آنکه مفصل هستند و نویسنده قادر است در موضوعی کلی چندین باب را بیان کند، همین طور برای نگارش کتب مرجع مورد توجه بوده‌اند. بسیاری از کتب پیشینیان نیز در این دوره مورد توجه و استنساخ قرار گرفته‌اند.

کلیدواژه‌ها

ساختار نسخه‌های خطی طبی، موضوعات نسخه‌های خطی طبی، نسخه‌های خطی
طبی دوره قاجار، نسخه‌های خطی طبی، نسخه‌های خطی طبی کتابخانه‌های ایران

استناد: عظیمی، حبیب‌الله و محمدی بارچانی، مهدیه (۱۴۰۲). تنوع ساختاری و موضوعی نسخه‌های خطی طبی دوره قاجار موجود در کتابخانه‌های ایران. *مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۳۴(۲): ۹۹-۱۲۶.

Doi: 10.30484/NASTINFO.2023.3419.2214

۱. دانشیار، سازمان اسناد و کتابخانه ملی
ایران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
habibazimi@yahoo.com

۲. کارشناسی ارشد اصول نسخه‌شناسی و
مرمت نسخه‌های خطی و نسخه‌آرایی
دانشگاه شهید بهشتی و بنیاد
ایران‌شناسی، تهران، ایران
mahdiyehm694@gmail.com

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۵

پذیرش: ۱۴۰۲/۲/۱۶

فصلنامه مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۳۴ (۲)، تابستان ۱۴۰۲

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
© نویسندگان

مقدمه

عصر قاجار به‌خصوص بازه زمانی حکومت ناصرالدین شاه یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین ادوار در تاریخ پزشکی ایران است. دلیل آن را می‌توان جایگزین شدن طب جدید به جای طب سنتی ایرانی دانست. طب نوین در زمان قاجار و با پزشکان اروپایی و همچنین ایرانیان تحصیل کرده در مدارس و دانشگاه‌های پزشکی کشورهای اروپایی، وارد ایران شد. تلاش‌های حکومت برای اعزام محصلان ایرانی به مدارس طبی اروپا، تأسیس مدرسه دارالفنون و به‌کارگیری استادان خارجی در این مدرسه، تألیف و چاپ و استنساخ کتب قدیمی و جدید طبی و پرداختن روزنامه‌ها به بحث بهداشت و درمان، جایگاه ویژه این علم را در این عصر مشخص می‌کند.

در آن زمان عموماً طب و پزشکی در جامعه قاجاری به شیوه طب سنتی بود، اما این طب علی‌رغم پیشینه درخشان، به علت عوام‌زدگی، آمیختگی و پیوند باورهای باطل و خرافات، پایین بودن دانش طبیبان ایرانی و همچنین کمبود یک عامل نظارتی بر امور طبیبان باعث رکود این علم در این عصر شده بود و پزشکی مدرن به علت وجود مؤسسات فرهنگی، آموزشی و درمانی، آسان‌گیری در برخی مسائل اجتماعی و رسوخ تفکر برتری طب جدید بر طب سنتی، باعث پیشرفت این طب در ایران شد (طولی و همکاران، ۱۳۹۸، ۹۲).

عامل گسترش و پیشرفت طب نوین اروپایی و تأثیرگذاری آن بر طب ایرانی در این دوره علاوه بر ورود طبیبان خارجی در ایران، مطرح شدن میزان اهمیت مسائل جمعیتی و بهداشتی نزد دولتمردان بود. در سفرنامه‌هایی که از آن دوره به جا مانده است می‌توان وضعیت

بهداشتی و بیماری‌هایی را که ایرانیان به آن‌ها مبتلا بودند بررسی کرد. یکی از چالش‌های ایران عصر قاجار وضعیت بهداشت و درمان بود که شیوع بیماری‌های همه‌گیر چون وبا، مالاریا و آبله، مرگ‌ومیر وحشتناکی را به دنبال داشت که بخشی از این کشته‌شدگان نیز نظامیان و دیوانیان بودند. بدین ترتیب تغییر رویکرد بهداشت و درمان تقریباً در زمان حکومت ناصرالدین شاه آغاز شد و مهم‌ترین اقدام برای مقابله با بیماری‌ها، گسترش و فراگیری علم پزشکی بود (زندیه و همکاران، ۱۳۹۶، ۳۶).

عوامل متعدد دیگری در گسترش علم طب در دوره قاجار نقش داشتند. یکی از عوامل افزایش توجه به طب و پزشکی در این دوره، اهمیت حفظ نیروی نظامی توسط ناصرالدین‌شاه بود که بدنبال جنگ‌ها و فراگیر شدن امراض مختلف در معرض خطر قرار گرفته بود همچنین در طی این جنگ‌ها و بیماری‌ها جمعیت کشور نیز رو به کاهش بود و او برای استحکام ارتش به پول و سرباز نیاز داشت. به همین علت بود که پزشکان ایرانی را در امور لشگری گمارده بود و همچنین آن‌ها باید به مناطقی که بیماری‌های فراگیر در آنجا گسترش یافته بود می‌رفتند و مراکز حفظ‌الصحة را تشکیل می‌دادند و از شیوع و گسترش این بیماری‌ها جلوگیری می‌کردند (زندیه و همکاران، ۱۳۹۶، ۲۷).

عامل دیگری که موجب اهمیت طب در عصر قاجار می‌شد، بیماری‌های آندمیک و دیگر بیماری‌های واگیرداری بود که بر اثر وجود حشرات ناقل و همچنین غذا و آب غیربهداشتی و آلوده به وجود آمده و گسترش می‌یافتند. همچنین مسافران خارجی که در آن زمان از ایران بازدید کرده بودند در سفرنامه‌هایشان از این بیماری‌ها یاد کرده‌اند. بارنز به شیوع طاعون در شهرهای شمالی ایران اشاره کرده است. برخی از شهرهای دیگر ایران نیز به شیوع بیماری‌های دیگر معروف شده بودند مانند نواحی جنوبی و جنوب غربی که نوعی چشم‌درد که گاهی منجر به نابینا شدن اشخاص می‌شده رواج داشته است. در برخی نواحی دیگر، حشرات و گزندگان خطرناک و بیماری‌زا رواج داشتند مثل کاشان که عقرب‌های خطرناکی داشته است. همچنین در مورد وضعیت بهداشتی شهرها و افراد هم مطالبی ذکر شده که نشان‌دهنده وضعیت نامناسب این موضوع در ایران عصر قاجار بوده است (خدارضایی و همکاران، ۱۳۹۸، ۲۵).

یکی دیگر از عوامل رشد توجه به طب در این دوره، مستقل شدن رشته طب در

دارالفنون بود. با پایان جنگ جهانی اول و روی کار آمدن احمد شاه، دوره جدیدی در تاریخ پزشکی ایران به وجود آمد که مهم‌ترین آن استقلال کلاس طب در مدرسه دارالفنون بود. در سال ۱۳۳۷ ق/۱۹۱۹م، کلاس طب از مدرسه دارالفنون جدا شد و به رشته و مدرسه‌ای مستقل تبدیل شد. در پی آن اصلاحاتی از جمله تعیین مکانی جداگانه برای مدرسه طب، پنج کلاس به شدن مدرسه طب، ایجاد موزه طبی، موزه تاریخ طبیعی و لابراتوار شیمی و فیزیک و میکروب‌شناسی، افزودن درس مامایی به برنامه درسی این مدرسه و دیگر موارد شد (شمس اردکانی و همکاران، ۱۳۹۳، ۳۴ - ۳۵). در همین زمان بود که مسئله تفکیک اطباء و داروسازان نیز مطرح شد که به موجب آن هیچ داروسازی حق دخالت در امر طبابت را نداشت و در مقابل نیز هیچ طبیبی اجازه فروش دارو را نداشت. در نتیجه این تلاش‌ها برای مستقل کردن رشته داروسازی، در نهایت مدرسه داروسازی به همت دکتر محمود خان شیمی^۱ در سال ۱۳۰۱ ش / ۱۳۴۱ ق. به عنوان زیرمجموعه مدرسه عالی طب افتتاح شد (شمس اردکانی و همکاران، ۱۳۹۳، ۲).

از دیگر عوامل اهمیت دوره قاجار، همزمانی با ورود صنعت چاپ در ایران است که موجب سهولت در چاپ کتاب‌های طبی و سرعت در انتشار آن‌ها در مناطق مختلف کشور بود. چاپ در ایران با اقدامات عباس میرزا ولیعهد قاجار در جهت اعزام دانشجویان جوان به منظور انجام مأموریت‌های تخصصی به اروپا، آغاز شد. چاپ سنگی تا سال ۱۲۷۵ ق/۱۸۵۸م. با چاپ سربی در یک مسیر و همسو پیش می‌رفتند اما تا سال ۱۲۴۹ ق/۱۸۳۳م. چاپ سنگی، به عنوان تنها فن چاپ در ایران بود و با وجود امکانات و چاپخانه‌های دائمی و غیردائمی، چاپ سربی به عنوان شیوه برتر به حیات خود ادامه می‌داد (مارزلف، ۱۳۹۴، ۴۷۹، ۴۸۱).

در طول تاریخ، آثار ارزشمند زیادی در زمینه طب و پزشکی و علوم وابسته به آن تألیف و کتابت شده است. تعداد زیادی از آن‌ها همچنان در قالب نسخه‌های خطی در کتابخانه‌ها و موزه‌ها موجودند که شناخت و بررسی آن‌ها می‌تواند کمک بزرگی به شناخت تاریخ علم پزشکی بکند. بسیاری از علوم که دیگران به عنوان نوآوری به ما عرضه می‌کنند، قرن‌ها پیش دانشمندان ایرانی در شرایط بحرانی زمان خویش به آن دست پیدا کرده بودند که همه در

۱ تولد ۱۲۴۶ هجری شمسی فوت ۱۳۳۳ هجری شمسی

بررسی نسخ خطی باقی مانده از آنان به‌خوبی معلوم و مشهود است (حسین‌زاده، ۱۳۹۲). در دوران حاضر با توجه به استفاده روزافزون از طب سنتی و توجه به این علم کهن، ما ملزم به شناخت دقیق‌تر و کسب اطلاعات جامع‌تری در مورد این طب و روش‌های درمان و داروهای سنتی مورد استفاده طبیبان در گذشته هستیم. این امر با شناخت بهتر و دقیق‌تر از نسخ خطی موجود در این حوزه میسر می‌شود. آثار پزشکی در قالب نسخه‌های خطی به لحاظ موضوعی، بسیار متنوع است و بیشتر آن‌ها مشتمل بر شناخت امراض و علل و درمان آن‌ها و داروشناسی است. شناسایی و معرفی آثار پزشکی خطی با تفکیک موضوعی و ارائه آن به محققان طب سنتی، کمک بزرگی در شناخت بیشتر آنان از منابع اصیل سنتی است. همچنین با توجه به تنوع بیماری‌ها در دوره قاجار و تجربه مفید دانشمندان علم طب در این دوره در ثبت عوامل بیماری‌ها و نحوه درمان آن‌ها، شناخت این منابع را پراهمیت‌تر و اساسی‌تر می‌کند.

طب سنتی ایران، رابطه مستقیمی با نحوه تغذیه ایرانیان داشته و با استفاده از تجربه حاصل از سالیان طولانی و با وجود امکانات کشاورزی این آب و خاک و شرایط اقلیمی آن، برنامه‌ای از نحوه تغذیه ایرانیان به وجود آورده است و با دستوراتی که از اسلام در رابطه با غذا گرفته شده، آمیخته شده است و همین طور در امر نظافت و پاره‌ای از آداب زندگی اثر مستقیم بهداشتی و پزشکی داشته است (کلانتری خاندانی و همکاران، ۱۳۹۴، ۳۰۵). امروزه نیز با توجه به نقش حیاتی طب سنتی در پیشبرد اهداف ملی و منطقه‌ای و جهانی برای به دست آوردن نشاط جوامع و امنیت غذایی و سلامت و تندرستی جامعه، شناخت و بررسی متون کهن که حاوی اطلاعات ارزنده‌ای از این نوع طب است بیش از پیش حائز اهمیت و توجه است (میرغفوری، ۱۳۹۴، ۷).

مسئله اصلی این پژوهش، بررسی و تحقیق پیرامون آثار و تألیفات نسخ خطی پزشکی در دوره قاجار (اعم از تألیف و استنساخ) به لحاظ موضوعی و محتوایی و ساختاری است. با بررسی جنبه‌های مختلف آثار پزشکی دوره قاجار به‌ویژه ساختار و محتوا می‌توان به شرایط اجتماعی و علمی دوره قاجار به لحاظ انواع بیماری‌ها و نیاز جامعه به پزشکی و آثار و تألیفات پزشکی پی برد.

منظور از کتاب مستقل طبی در این پژوهش، کتابی تألیفی و تفصیلی در ابواب مختلف

علم طب است که مؤلف آن اثر را به منزله اثر مستقل طبی تألیف کرده است مانند *القانون فی الطب* و *کامل الصنعة الطبیة*. کتاب غیرمستقل، کتابی است در شرح کتابی دیگر یا حاشیه بر کتابی دیگر مانند شرح ابن نفیس بر قانون و شرح *الأسباب و العلامات*.

رساله طبی، اثر طبی است که در تبیین و توضیح مباحث یک یا چند باب از ابواب مختلف علم طب است. مانند رساله در قراپادین (داروشناسی)، رساله در سمومات و تریاقات، رساله در فصد، رساله در امراض سر، رساله فی الامراض القلییه. رساله طبی نیز ممکن است رساله مستقل یا غیرمستقل (شرح رساله دیگر و حاشیه بر رساله دیگر) باشد.

هدف کلی این پژوهش، شناخت و طبقه‌بندی نسخ خطی پزشکی و علوم وابسته به آن در زمینه طب در عصر قاجار با استناد به نسخ خطی طبی فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) است.

اهداف اصلی تحقیق عبارتند از: ۱. مشخص کردن فراوانی تألیف و کتابت و بررسی ساختار نسخه‌های پزشکی در دوران قاجار؛ ۲. بررسی پراکندگی موضوعی و محتوایی نسخ خطی پزشکی در این عصر؛ ۳. بررسی پراکندگی زبانی نسخ خطی طبی در عصر قاجار.

چنانکه اهداف فرعی زیر هم مد نظر است: ۱. معرفی معروف‌ترین و پرکاربردترین عناوین و کتاب‌های پزشکی در عصر قاجار؛ ۲. معرفی مهم‌ترین تألیفات پزشکی در این عصر. با توجه به اهداف فوق، پژوهشگر در صدد پاسخگویی به سؤالات زیر است:

۱. فراوانی تألیف و استنساخ و ساختار نسخ خطی پزشکی دوره قاجار چگونه است؟
۲. پراکندگی موضوعی و محتوایی کتاب‌های خطی پزشکی دوره قاجار چگونه است؟
۳. پراکندگی زبانی نسخ خطی طبی در عصر قاجار چگونه است؟

پیشینه پژوهش

پژوهش‌هایی در موضوع علم طب و همچنین طبابت در عصر قاجار صورت گرفته است و این موضوع را از زوایای مختلف مورد بررسی قرار داده‌اند. برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: حریری و وفایی (۱۳۹۴)، گنج‌بخش زمانی (۱۳۸۹)، میرغفوری (۱۳۹۴)، زندیه و همکاران

(۱۳۹۶)، ندیم و بابادی (۲۰۱۸)، طولی و همکاران (۱۳۹۸)، عزیزی^۱ (۲۰۰۵)، قهرمانی اصل و همکاران (۱۳۹۶)، حیدری و بیاتی (۱۳۹۸)، کریمی و همکاران (۱۳۹۸). در این پژوهش‌ها به تحقیق در موارد زیر پرداخته‌اند: تعیین فراوانی نسخ خطی طبی در کتابخانه‌های ایران و تعیین مؤلفان ایرانی آن‌ها، رویکرد جدید طب مدرن و استفاده از داروهای جدید و شیمیایی به جای داروهای سنتی با ورود پزشکی و طب نوین در ایران با تأسیس دارالفنون، تعیین فراوانی نسخ خطی طب سنتی با موضوع گیاهان دارویی و درمان بیماری‌ها در کتابخانه ملی ایران، جایگاه طب و پزشکی در عصر قاجار و دعوت از پزشکان خارجی، استفاده از روش‌های طب مدرن از دوره ناصری به بعد، ورود طب مدرن در ایران عصر قاجار و مواجهه این طب با طب سنتی، پیشرفت وضعیت پزشکی در ایران عصر قاجار، تأثیر عوامل اجتماعی - فرهنگی بر گسترش طب نوین و از جمله تأثیر تفکر برتری طب مدرن و مراجعه به پزشکان فرنگی و ایجاد بیمارستان به سبک بیمارستان‌های اروپایی و تأسیس داروخانه با داروهای جدید در این بیمارستان، بررسی طب سینایی و ورود طب مدرن در این عصر و همچنین نفوذ باورهای عامیانه در پزشکی قاجار، تأثیر طب فرانسوی بر تحولات طب مدرن در ایران با ایجاد بیمارستان‌ها و درمانگاه‌ها، تشکیل شورای بهداشت، آموزش و تألیف کتاب‌های پزشکی توسط این پزشکان.

پژوهش‌های انجام‌شده عمدتاً در زمینه تعیین فراوانی و افزایش کتابت و تألیف نسخ خطی طبی و پزشکی با موضوع درمان بیماری‌ها و داروشناسی در این دوره و پیشرفت علم طب و پزشکی و ورود طب مدرن به ایران با تأسیس مدرسه دارالفنون و ورود پزشکان فرنگی به کشور در دوره قاجار است. تا کنون تحقیقی جامع که دربرگیرنده تحلیل موضوعی و ساختاری نسخ خطی پزشکی دوره قاجار باشد انجام نشده است. این وجه تمایز پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین است.

روش پژوهش: این پژوهش به روش پیمایشی از نوع تحلیل محتوا انجام می‌شود. یکی از ابزارهای روش پیمایشی از نوع تحلیل محتوا، چک لیست است که در این پژوهش از آن

1. Azizi

استفاده شده است. منابع اصلی برای گردآوری اطلاعات لازم برای پاسخ به پرسش‌های پژوهش، نخست مجموعه ۴۰ جلدی فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) و سپس نسخه الکترونیکی آن به این آدرس است: <https://scripts.nlai.ir>

در موارد معدودی به سایت آقابرگ طهرانی نیز به آدرس زیر مراجعه شده است: <https://aghabozorg.ketab.ir> با جست‌وجو در بیش از ۳۲۰۰۰۰ نسخه معرفی شده در آن فهرستگان به شیوه سرشماری، مجموعاً تعداد ۳۱۳۶ نسخه خطی طیبی در ۱۱۳۵ عنوان در دوره قاجار شمارش و جدا شد که اطلاعات نسخه‌شناسی و کتابشناسی آن‌ها در سیاهه واری وارد شده است. سپس اطلاعات مرتبط با هر سؤال طبقه‌بندی و در جداول مربوطه درج شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز با کمک جداول و نمودارهای آماری انجام شده است. شیوه تحلیل یافته‌ها با توجه به نوع تحقیق و با در نظر داشتن مطالب درج‌شده در مقدمه، به صورت کیفی است.

یافته‌ها

یافته نخست: تقسیم‌بندی ساختاری نسخه‌های مورد تحقیق

نسخه‌های یافت‌شده از نظر ساختاری با دو مؤلفه کلی شناسایی می‌شوند. مؤلفه اول: کتاب بودن یا رساله بودن. مؤلفه دوم: مستقل بودن یا غیر مستقل بودن. هر نسخه یا کتاب مستقل است، یا رساله مستقل است، یا کتاب غیر مستقل است، یا رساله غیر مستقل است.

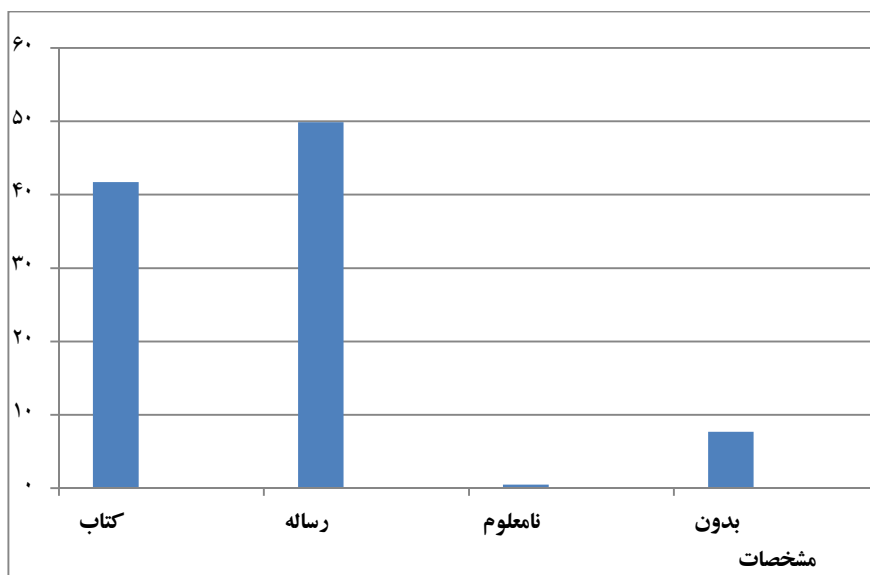
الف) ساختار کتاب یا رساله بودن نسخ خطی طیبی

جدول ۱ و نمودار ۱ بیان‌کننده آمار وضعیت ساختار نسخ خطی طیبی در عصر قاجار از نظر نوع کتاب یا رساله بودن آن‌ها است. نتایج به‌دست‌آمده حاکی از این است که از ۱۱۳۵ کتاب طیبی دوره قاجار (در ۳۱۳۶ نسخه)، تعداد ۴۷۴ عنوان ساختار کتاب داشته‌اند که معادل با ۴۱/۷ درصد از کل عناوین نسخه‌های مورد تحقیق است. همچنین رقم ۵۶۷ عنوان معادل با ۴۹/۹ درصد از آمار کلی، نسخه‌هایی هستند که از نظر ساختاری رساله محسوب می‌شوند. در این میان تعداد ۶ عنوان از نظر کتاب یا رساله بودن نامعلوم بوده‌اند که برابر با ۰/۵ درصد از کل نسخه‌ها هستند. و نیز تعداد ۸۸ عنوان (۷/۷ درصد) بدون هیچ‌گونه اطلاعات و مشخصاتی

یافت شد که نه از نظر کتاب یا رساله بودن و نه از نظر مستقل یا غیر مستقل بودن، امکان تشخیص آن‌ها نبود.

جدول ۱- توزیع فراوانی نسخ خطی طبی بر اساس نوع کتاب یا رساله

نوع	تعداد	درصد
کتاب	۴۷۴	۴۱/۷
رساله	۵۶۷	۴۹/۹
نامعلوم	۶	۰/۵
نسخه‌های بدون اطلاعات	۸۸	۷/۷
جمع	۱۱۳۵	۱۰۰

نمودار ۱- درصد فراوانی نسخ خطی طبی بر اساس ساختار کتاب یا رساله

تحلیل نتایج یافته نخست: دلیل بیشتر بودن رساله‌های این دوره را می‌توان موجز بودن رساله‌ها دانست، همچنین پرداختن به یک موضوع به صورت تخصصی در رساله‌ها رایج‌تر از کتاب‌ها بوده است. از دیگر عوامل بیشتر بودن ساختار رساله، سرعت تألیف و استنساخ و انتشار آن‌هاست که کوتاه‌تر از کتابت و استنساخ کتاب است. علاوه بر همه این‌ها، با بازگشایی

مدارس طبی و رواج سیستم آموزشی در تهران و سایر شهرهای بزرگ ایران در عصر قاجار، ساختار رساله برای توزیع و تألیف جزوات درسی مناسب‌تر از کتاب بوده است. بسیاری از رساله‌های کتابت‌شده در این دوره، رساله‌های غیر مستقل بوده‌اند که به صورت شرح رساله‌های دانشمندان و اطباء پیشین بوده است.

پس از ساختار رساله، تألیف و استنساخ کتاب در این دوره از رقم قابل توجهی برخوردار است. نسخه‌های خطی با ساختار کتاب به دلیل داشتن ویژگی‌هایی مانند مفصل بودن و توانایی پرداختن به موضوعات مختلف طبی و تولید آثار مرجع و کامل در باب موضوعات مختلف علمی، مورد توجه بوده است. همچنین بسیاری از آثار ارزشمند و مهم از دانشمندان و اطباء بزرگ در قرون گذشته دارای ساختاری به صورت کتاب بوده‌اند که کاتبان و اطباء عصر قاجار نیز توجه وافری به این آثار داشته‌اند و همواره در استفاده از این آثار و کتابت این آثار کوشیده‌اند. بسیاری از دانشمندان این عصر نیز با پیروی از روند پیشرفت علم طب به تولید آثار طبی به صورت کتاب پرداخته‌اند.

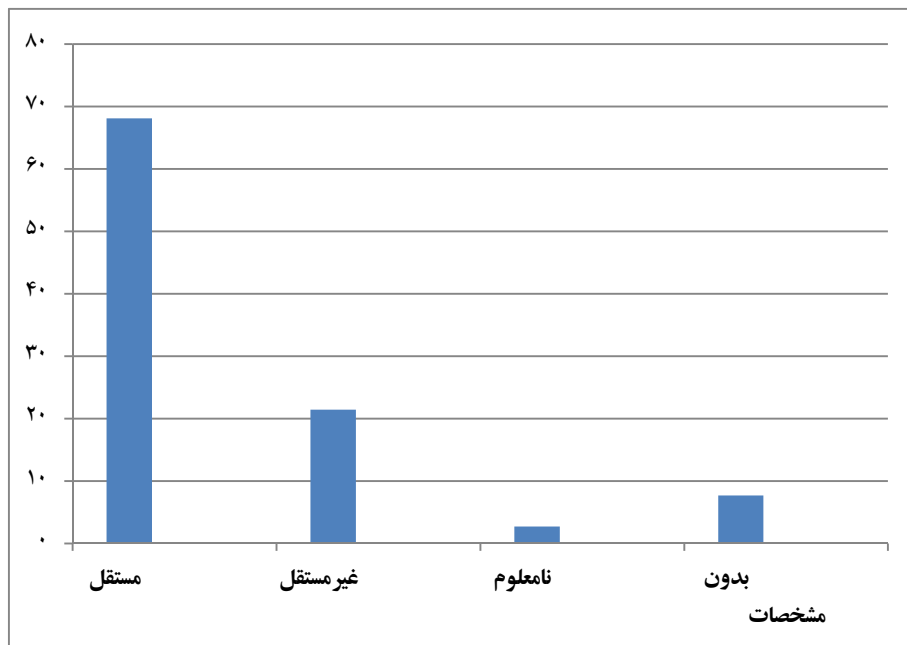
ب) مستقل یا غیر مستقل بودن نسخ خطی طبی

نتایج به‌دست‌آمده از بررسی ساختاری بر روی نسخ خطی طبی دوران قاجار، در جدول ۲ نشان داده شده است. در این جدول مشاهده می‌شود که در میان ۱۱۳۵ عنوان نسخ خطی طبی عصر قاجار، ۷۷۳ عنوان نسخه برابر با ۶۸/۱ درصد از کل نسخه‌ها، مستقل بوده‌اند. ۲۴۳ عنوان نسخه که معادل با ۲۱/۴ درصد از کل نسخه‌ها است، کتاب یا رساله غیر مستقلند. ۳۱ مورد یعنی ۲/۷ درصد از عناوین نسخه‌ها، مشخص نیست مستقلند یا غیر مستقل. همان‌طور که در قسمت پیشین هم بیان شد تعداد ۸۸ عنوان از نسخه‌ها نیز بدون هر گونه اطلاعات ساختاری است که ۷/۷ درصد از کل آمار را شامل می‌شود.

جدول ۲- توزیع فراوانی نسخ خطی طبی بر اساس ساختار مستقل یا غیرمستقل

نوع	تعداد	درصد
مستقل	۷۷۳	۶۸/۱
غیرمستقل	۲۴۳	۲۱/۴
نامعلوم	۳۱	۲/۷

نوع	تعداد	درصد
نسخه‌های بدون اطلاعات	۸۸	۷/۷
جمع	۱۱۳۵	۱۰۰

نمودار ۲- درصد فراوانی نسخ خطی طبی بر اساس ساختار مستقل یا غیرمستقل

تحلیل یافته‌ها: این نتایج نشان‌دهنده آن است که بسیاری از آثار استنساخ‌شده و تألیف‌شده در عصر قاجار شامل کتاب‌ها و رساله‌های مستقل طبی است که در این دوره استادان و طبیبان ایرانی و غیر ایرانی به‌خصوص از زمان ناصرالدین شاه و تأسیس مدرسه بزرگ دارالفنون به بعد، به صورت گسترده‌ای پدید آوردند. با توجه به آمار به‌دست‌آمده از جدول ۳ به این نتیجه می‌رسیم که تولیدات طبی در عصر قاجار به دلیل‌های مختلفی مانند ظهور و ورود طب نوین در ایران موجب به وجود آمدن مباحث جدید طبی در این عصر شد. در پی آن پزشکان ایرانی و خارجی به تألیف و استنساخ کتاب‌ها و رساله‌های مستقل و غیرمستقل روی آوردند. همچنین رقابت میان طبیبان ایرانی که همچنان به طب سنتی ایرانی وفادار بودند و پزشکان فرنگی و ایرانیان تحصیل‌کرده در مدارس طبی خارج از کشور که معتقد به طب نوین بودند، یکی دیگر از عوامل رواج و تولید آثار طبی مستقل در این عصر بوده است. به علت ارادت

زیاد ایرانیان دانشور (اعم از مؤلفان و وراقان و کاتبان) به دانشمندان بزرگ پیشین مانند حکیم ابوعلی سینا و زکریای رازی و چغمینی و سایر اطباء، آثار آنان را شرح و یا استنساخ می‌کردند. رواج مدارس و سیستم آموزشی نسبتاً منظم در این عصر نیز یکی دیگر از عوامل زیاد بودن تولیدات مستقل و غیرمستقل طبی است.

به نظر می‌آید وجود آثار غیرمستقل در این دوره، نشان‌دهنده آن است که دانشمندان و اطباء قاجاری به بازخوانی، شرح، تفصیل، تکمیل و یا حتی رفع ایرادات و کمبودات اطباء پیشین نیز توجه کرده‌اند. این گواه از نپذیرفتن بی‌قید و شرط سخنان پیشینیان است که مؤلفه‌ای اساسی در مسیر رشد و پیشرفت درست و همچنین پویایی علم است. پزشکی سنتی در این دوره رو به افول بوده است و با باورهای عامیانه و خرافی نیز اختلاط زیادی یافته بود. اما وجود از این دست نسخ غیرمستقل نشان‌دهنده آن است که همچنان طبائی بوده‌اند که از مسیر درست علمی در این علم بهره‌جویی کنند. همچنین گذر از طب سنتی به طب نوین یکی از عواملی است که باعث افزایش آثار غیرمستقل طبی اعم از شرح و ترجمه یا خلاصه‌ای از آثار جدید از دانشمندان خارجی شده است. تعداد کثیری از این آثار ترجمه‌شده، خود کتاب‌ها و جزوه‌های درسی دارالفنون بوده‌اند. بیشتر این تألیفات به زبان فرانسوی و سایر زبان‌های غیرفارسی نوشته شده بودند و بسیاری از آن‌ها را شاگردان همین مدارس ترجمه کرده‌اند.

یافته دوم: تقسیم‌بندی و بررسی پراکندگی موضوعی و محتوایی نسخ خطی پزشکی در عصر قاجار

جدول ۳ و نمودار ۳ به پراکندگی و تنوع موضوعی نسخ خطی پزشکی در عصر قاجار اشاره دارد. بر اساس این جدول، موضوعات متنوعی در نسخ خطی طبی دوران قاجار یافته شده است. به صورت کلی می‌توان این موضوعات را به ۲۶ مورد تقسیم کرد. در جایگاه اول، دو موضوع داروسازی و داروشناسی و همچنین شناخت انواع بیماری‌ها با رقم ۲۴۰ مورد برابر با ۲۱/۱ درصد از کل عناوین نسخه‌های طبی‌اند. پس از آن، موضوع درمان بیماری‌ها با ۲۲۰ مورد در جایگاه دوم معادل ۱۹/۳ درصد از کل است. بهداشت و سلامت با ۸۶ مورد، معادل ۷/۵ درصد از کل نسخه‌های مورد تحقیق در جایگاه سوم است. پس از آن سایر موضوعات پرتکرار، ذکر شده است. در این میان، موضوعات مختلف دیگری مانند روانشناسی،

فیزیولوژی، پاتولوژی، کتاب‌شناسی طب، عجایب المخلوقات، علائم مرگ، گزارش‌ها، سوگندنامه بقراط، اجازه‌نامه طبی و این دست موضوعات کم‌یاب و کم‌تکرار نیز وجود داشته‌اند که به علت کم بودن آمار و ارقام، در عنوان کلی با نام «موضوعات دیگر» آورده شده‌اند. این موضوعات تعداد ۷۸ عنوان نسخه برابر با ۶/۸ درصد از کل عناوین نسخه‌های طبی عصر قاجار را در بر می‌گیرند.

تذکر: لازم به ذکر است که تعدادی از این کتاب‌ها دارای چند موضوع هستند که مطابق با ضوابط فهرست نویسی، در فهرست های نسخ خطی کتابخانه‌ها به این قبیل کتاب‌ها چند موضوع داده شده؛ و در جدول زیر این کتاب‌ها جزو آمار چند موضوع لحاظ شده است و به همین جهت مجموع درصدهای جدول زیر بیش از ۱۰۰ می‌شود.

جدول ۳- فراوانی موضوعی و محتوایی نسخ خطی طبی

درصد	تعداد	موضوع
۲۱/۱	۲۴۰	داروسازی و داروشناسی
۲۱/۱	۲۴۰	شناخت بیماری‌ها
۱۹/۳	۲۲۰	درمان بیماری‌ها
۷/۵	۸۶	بهداشت و سلامت
۵/۹	۶۷	خواص غذایی و اشربه
۵/۷	۶۵	تشریح
۵	۵۷	نسخه‌ها و مجربات ^۱ طبی
۴/۶	۵۳	کلیات طبی (طب عمومی)
۴/۶	۵۳	علم باه و مسائل جنسی
۴/۶	۵۲	آناتومی
۴/۶	۵۲	اصول و قواعد علم طب (فلسفه علم طب، حد علم، تاریخ طب، اصول کلی طب نظری و عملی)
۳/۸	۴۳	فرهنگ لغات و اصطلاحات طبی
۳/۸	۴۳	وبا و طاعون (و سایر بیماری‌های شایع واگیردار در عصر قاجار)

۱. لغت‌نامه دهخدا: مُجَرَّبَات: چیزهای آزموده و تجربه شده.

موضوع	تعداد	درصد
قربادین	۴۲	۳/۷
حدیث و ادعیه طبی	۳۱	۲/۷
سموم و زهر و تریاقات	۳۰	۲/۶
نجوم، کیمیا، علوم غریبه و باورهای عامیانه	۲۹	۲/۵
زنان و اطفال	۲۸	۲/۴
چشم‌پزشکی	۲۷	۲/۴
مزاج‌شناسی	۲۲	۱/۹
جراحی	۱۷	۱/۴
گیاهان دارویی	۱۶	۱/۴
مامائی	۱۵	۱/۳
طب کیمیای	۱۱	۰/۹
طب در سفر	۱۰	۰/۸
موضوعات دیگر	۷۸	۶/۸

قاجار پر کاربرد بوده‌اند. در جایگاه بعدی نیز بحث بهداشت و سلامت با ۷/۵ درصد از کل آمار، یکی از مباحث پراهمیت دیگر در عصر قاجار است. در این زمان به دلایلی مانند نبود فاضلاب شهری، بهداشتی نبودن آب آشامیدنی، فقر، قحطی و سایر مسائل اینچنینی، مبحث بهداشت و سلامت پراهمیت بوده است و در بسیاری از کتب طبی فصلی را به این موضوع اختصاص داده‌اند. همچنین فراوانی آثار در مورد طاعون و وبا به علت بروز این بیماری‌ها و سایر بیماری‌های واگیردار مانند حصبه و آبله در دوران قاجار است که جلوگیری از این بیماری‌ها و درمان آن‌ها بسیار پراهمیت بوده و رساله‌ها و کتب مختلفی اختصاصاً در این باب نوشته شده است.

فراوانی موضوعات تشریح، آناتومی، جراحی و زنان و اطفال را می‌توان به علت ورود طب نوین به ایران و تألیفات و ترجمه‌های کتب مختلف طبی از زبان‌های دیگر به‌خصوص فرانسوی دانست. با توجه به حضور پزشکان و استادان خارجی در دارالفنون و دارالسلطنه‌ها و همچنین اعزام دانشجویان ایرانی به مدارس و دانشگاه‌های پزشکی غرب باعث شد مطالبی در باب موضوعاتی از این دست که پیش از این تألیفات چندانی توسط مسلمانان به علت ممنوع بودن در شریعت در این حیطه نگاشته نشده بود، در این دوران غنی‌تر و به‌روزتر ارائه شوند.

موضوعات دیگری نیز با عناوین درمان بیماری‌ها با ادعیه و نمازها و احادیث طبی در این دوران وجود داشته‌اند که این به علت اختلاط طب سنتی با مفاهیم دینی بوده است. علاوه بر آن عناوینی با عنوان علوم غریبه در طب، درمان با اختربینی، ارتباط بین بیماری‌ها و باورهای خرافی مردم مانند رابطه جهیدن هر قسمت از بدن با اتفاقات مختلف و استفاده از اشیاء مختلف برای درمان و بهداشت و سلامت و کیمیا به‌وفور در این نسخ دیده می‌شود. این گواه از نفوذ باورهای خرافی و اختلاط طب با علوم غریبه توسط طبیبان کم‌دانش و غالباً افرادی دارد که هیچ‌گونه دانش طبی نداشته‌اند.

آثار فراوانی نیز در باب نسخه‌ها و مُجَرِّبات مختلف طبی وجود داشت که شامل نسخه‌های پزشکی، دستورات دارویی و درمانی و تجربیات و نصایح پزشکان و ... می‌شد. به نظر می‌رسد این دست از نسخ مجموعه‌ای از دست‌نوشته‌ها و نسخه‌های پراکنده و در اختیار کاتبان بوده است که در گردآوری و متمرکز کردن آن‌ها کوشیده‌اند.

مؤلفه دیگری نیز تحت عنوان سایر موضوعات در جدول فوق با ۶/۸ درصد وجود دارد

که شامل موضوعاتی مانند روانشناسی، فیزیولوژی، پاتولوژی، کتاب‌شناسی طب، عجایب المخلوقات، علائم مرگ، گزارش‌ها، سوگندنامه وصیت‌نامه بقراط، اجازه‌نامه طبی و این دست موضوعات کم یاب و کم تکرارند که به علت پائین بودن آمار و ارقام، در یک عنوان کلی بانام موضوعات دیگر آورده شده‌اند. این موضوعات نیز موضوعاتی‌اند که غالباً رواج و اهمیت کمتری داشته‌اند و نسخه‌های یافت شده در باب این موضوعات کمتر از ۱۰ مورد بوده‌اند.

یافته‌های دیگر: در جهت تحقق یافتن اهداف فرعی تحقیق، یافته زیر مبنی بر تعیین پزشکان و طبیبان فرنگی و ایرانی است که کتاب‌های طبی و پزشکی مختلفی را تألیف کرده‌اند و به لحاظ اهمیت آن تألیف‌ها، نسخه‌های خطی متعددی از آن‌ها کتابت شده است.

پرتکرارترین و مهم‌ترین تألیفات طبی عصر قاجار

جدول ۴ نسخه‌های طبی پرکاربرد دوره قاجار را نشان می‌دهد که هر کدام بیشتر از ۵ نسخه کتابت شده‌اند.

جدول ۴- پرتکرارترین تألیفات طبی عصر قاجار

ردیف	زبان انتشار	تعداد استنساخ	مؤلف	عنوان
۱	فارسی	۲۵	ادوارد یاکوب پولاک ^۱	زُبْدَةُ الْحِكْمَةِ
۲	فارسی	۲۲	کریزل ^۲	پاتولوژی
۳	فارسی	۱۷	ادوارد یاکوب پولاک	کَحَالِي
۴	فارسی	۱۶	احمد ابن محمدحسین تنکابنی حکیم‌باشی	تحفه شاهی
۵	فارسی	۱۵	محمدعلی بن اسکندر فانی	طِبُّ كِيمُوْنِي ^۳
۶	فارسی	۱۳	یوهان شلمیر فلمنکی	امراض اطفال
۷	فارسی	۱۳	محمد بن حسن طوسی مشهدی	كَنْزُ الذَّهَبِ

1. Jakob Eduard Polak (1818—1891)

۲. این نام در وبسایت کتابخانه ملی ایران و در وبسایت فهرستگان نسخ خطی و در نسخه چاپی فنخا به همین صورت ضبط شده، یعنی کریزل. با حرف ک / k. در فنخا در ذیل مدخل «پاتولوژی»، نام را کریزل نوشته‌اند و به صورت kerīzel لاتین‌نویسی کرده‌اند.

۳. کیموئی یعنی کیمیائی، یعنی شیمیائی

ردیف	زبان انتشار	تعداد استنساخ	مؤلف	عنوان
۸	فارسی	۱۲	محمدکاظم بن محمد صائب خوانساری	مفتاح الشفاء
۹	فارسی	۱۱		پاتولوژی
۱۰	فارسی	۱۱	یوهان شلمیر فلمنکی	جلاء العیون
۱۱	فارسی	۱۱	یاکوب ادوارد پولاک	تشریح بدن انسان
۱۲	فارسی	۱۱	حسین بن محمد استرآبادی	شرح القانونچه
۱۳	عربی	۱۰	محمد کریم بن ابراهیم کرمانی	دقائق العلاج
۱۴	فارسی	۱۰	طولزان	زبدة الحکمة ناصری
۱۵	عربی	۹	محمد کریم بن ابراهیم کرمانی	حقائق الطب
۱۶	فارسی	۹	مصطفی علوی اصفهانی	بدایع الحکم ناصری
۱۷	فارسی	۹	پولاک	سُمومات و تریاقات
۱۸	عربی	۹	محمد بن حسن طوسی	الفوائد الرضویة فی شرح الرسالة الذهبیة
۱۹	فارسی	۸	احمد بن محمدحسین تنکابنی	اسهالیه
۲۰	فارسی	۸	دکتر طولزان	دوارش دم
۲۱	فارسی	۸	یوهان شلمیر فلمنکی	أسباب التدویة
۲۲	فارسی	۷	محمد مؤمن بن حسین میرزا بابای آشتیانی	تذکره العلاج
۲۳	فارسی	۷	فتح الله بن محمدرضا مرعشی شوشتری	مفرح الروح و مفتح الفتوح
۲۴	فارسی	۶	احمد بن محمدحسین تنکابنی	مطلب السؤال
۲۵	فارسی	۶	یاکوب ادوارد پولاک	تشریح
۲۶	فارسی	۶	محمد بن عبدالصبور حکیم قُبلی	مجمع حکمتین و جامع الطیبین
۲۷	فارسی	۶	محمدحسین بن احمد افشار	علاج الأسقام
۲۸	فارسی	۶	پولاک	مخزن الفوائد
۲۹	فارسی	۵	عبدالکریم طبیب	أحكام الامراض
۳۰	فارسی	۵	شلیمر فلمنکی	تحفة ناصری

ردیف	زبان انتشار	تعداد استنساخ	مؤلف	عنوان
۳۱	فارسی	۵	محمد کریم بن ابراهیم کرمانی	جوامعُ العَلاج
۳۲	فارسی	۵	فلمنکی	زینةُ الأبدان

تحلیل یافته‌ جدول فوق: چنانکه در جدول فوق نشان داده شده است، از ۳۲ عنوان نسخه‌ طبی پرکاربرد این دوره، فقط زبان انتشار ۳ عنوان عربی است و انتشار بقیه‌ عناوین به زبان فارسی است. از ۲۹ عنوان طبی فارسی پرکاربرد، ۱۶ عنوان (۵۵٪) از آثار طبیبان مشهور این دوره به صورت تألیف مستقل و یا در شرح تألیفات اطبای پیشین بوده است و ۱۳ عنوان آن (نزدیک ۴۵٪) از سه پزشک خارجی (پولاک با ۵ عنوان، فلمنکی با ۵ عنوان، طولزان با ۲ عنوان و کریزل با ۱ عنوان) است. این آمار نشان می‌دهد که اولاً استنساخ آثار طبی فارسی در این دوره برای تأمین نیاز منابع آموزشی در مدارس مانند دارالفنون و برای استفاده‌ اطبای این دوره کاربرد زیادی داشته است. ثانیاً با توجه به اینکه در این دوره طب مدرن به ایران آمده بوده بنابراین آثار پزشکان خارجی برای تدریس در مدارس مانند دارالفنون کاربرد زیادی داشته و مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به تغییر رویکرد طب سنتی به طب مدرن در این دوره، طبیبان مشهور ایرانی به تألیف و یا شرح و حاشیه‌نویسی بر آثار طبی دانشمندان پیشین اهتمام ورزیدند. چنانکه با توجه به تأثیری که پزشکان فرنگی دعوت‌شده به ایران در طب مدرن داشتند، ترجمه‌ آثار آنان به فارسی برای تأمین اهداف آموزشی و تحقیقی مورد توجه قرار گرفته است. با بازگشت به کشور آن گروه از دانشجویانی که برای فراگیری دانش پزشکی به فرنگ رفته بودند، این روند توجه تداوم یافته است.

نتیجه‌گیری

مطابق با یافته‌های تحقیق نتایج زیر به دست آمده است:

الف) ساختار نُسخ خطی طبی در دوران قاجار

در این پژوهش نسخ خطی طبی از نظر ساختاری، با دو مؤلفه‌ کتاب و رساله مورد بررسی قرار گرفته‌اند. مبنای تشخیص کتاب یا رساله بودن نسخه‌ها: الف) نحوه‌ معرفی فهرست‌نگار، که در بخش کتابشناسی مشخص کرده باشد این نسخه کتاب است یا رساله است؛ ب) تشخیص

پژوهشگر با بررسی محتوای نسخه‌ها، به طور مثال اگر محتوای نسخه‌ها فصول متعدد و مباحث مختلف طبی را در بر داشته باشد، ساختار محتوایی آن نسخه، کتاب است و اگر نسخه خطی فقط مشتمل بر یک مبحث خاص طبی باشد و در اوراق کمتری نگاشته شده باشد، ساختار آن نسخه، رساله است. فهرست‌نگاران نسخ خطی در تعدادی از نسخه‌ها در معرفی محتوا و سرفصل‌های آن نسخه توضیح بسیار مختصری داده‌اند و حتی تعداد اوراق نسخه را هم ذکر نکرده‌اند. در این موارد اگرچه محتوا به طور اجمال مشخص است ولی ساختار نسخه نامعلوم می‌ماند. در این تحقیق تعداد آن‌ها ۶ نسخه برابر با ۵٪ از کل است که فقط ساختار آن‌ها نامشخص است. در برخی از عناوین نسخه‌ها، در فهرست نسخ خطی یک کتابخانه، هیچ گونه معرفی از محتوا و سرفصل‌ها صورت نگرفته، که هم ساختار و هم محتوا نامشخص است و عناوین آن‌ها قراردادی است. در این پژوهش تعداد آن‌ها ۸۸ مورد برابر با ۷/۷ درصد از عناوین مورد بررسی است که بدون هیچ گونه اطلاعات ثبت شده هستند. از میان ۱۱۳۵ عنوان نسخه خطی دوره قاجار (در ۳۱۳۶ نسخه)، ۵۶۷ عنوان نسخه معادل ۴۹/۹ درصد از کل با ساختار رساله بوده‌اند و تعداد ۴۷۴ عنوان نسخه برابر با ۴۱/۷ درصد از کل نیز با ساختار کتاب بوده‌اند.

از نظر مستقل یا غیر مستقل بودن نسخه‌ها، در جایگاه نخست، ۷۷۳ عنوان نسخه معادل با ۸۶/۱ درصد از کل نسخه‌ها کتاب یا رساله مستقل بوده‌اند. سپس کتاب‌ها یا رساله‌های غیر مستقل با رقم ۲۴۳ مورد برابر با ۲۱/۴ درصد از نسخه‌ها بوده‌اند. ۳۱ مورد نیز از نظر مستقل یا غیر مستقل بودن نامشخص بوده‌اند که معادل با ۲/۷ درصد از کل نسخه‌ها هستند. ۸۸ مورد نیز نسخه ناشناسند.

ب) پراکندگی موضوعی و محتوایی نسخه‌های خطی پزشکی دوره قاجار

از ۱۱۳۵ عنوان نسخه مورد تحقیق، موضوعات «داروسازی و داروشناسی» و «شناخت بیماری‌ها»، با تعداد ۲۴۰ نسخه، معادل با ۲۱/۱ درصد، هردو در جایگاه اول قرار دارند. پس از آن موضوع درمان بیماری‌ها با رقم ۲۲۰ معادل با ۱۹/۳ درصد در جایگاه دوم است. در جایگاه بعدی نیز بحث بهداشت و سلامت با رقم ۸۶ مورد معادل با ۷/۵ درصد از کل آمار یکی از مباحث پراهمیت دیگر در عصر قاجار است. علاوه بر آن موارد دیگری مانند فراوانی مؤلفه‌های طاعون و وبا و حصبه و آبله، به دلیل بروز این بیماری‌های واگیردار در دوران قاجار

است. جلوگیری از این بیماری‌ها و درمان آن‌ها بسیار پراهمیت بوده و رساله‌ها و کتب مختلفی تنها در این باب نوشته شده است. پس از آن نیز موضوعات دیگری مانند خواص غذایی و اشربه، تشریح، نسخه‌ها و مُجَرَّبَات، علم باه و مسائل جنسی، آناتومی و ... با تعداد قابل توجه در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

تحلیل یافته‌ها:

الف) در عصر قاجار تألیف و استنساخ نسخ خطی طبی بسیار قابل توجه بوده است و کاتبان اغلب خود را با القابی مانند حکیم و طبیب معرفی می‌کردند. این امر نشان‌دهنده فعالیت گسترده طبیبان در سنت کتابت و نسخه‌نویسی است. زندیه و همکاران (۱۳۹۶) نیز در مقاله خود یکی از تأثیرات مدرسه دارالفنون و سایر مدرسه‌های طبی را رواج تألیفات پزشکی می‌دانند. آنان معتقدند توجه به علم و دانش در دوره قاجار روندی صعودی داشته است و این روند به‌خصوص در دوره ناصرالدین شاه بسیار چشمگیرتر است.

ب) بیشترین تعداد نسخ خطی طبی در این عصر که در کتابخانه‌های ایران موجود است، با ساختار رساله بوده‌اند، برخلاف پژوهش میرغفوری (۱۳۹۴) که در پژوهش خود به این نتیجه رسیده بیشترین نسخ خطی طب سنتی با موضوع طب سنتی و گیاهان دارویی موجود در کتابخانه ملی با ساختار کتاب هستند. در این پژوهش زیاد بودن درصد نسخ خطی به صورت ساختار رساله‌ای (در کل کتابخانه‌های ایران) مورد توجه است. موجز و تخصصی بودن رسالات و همچنین سرعت زیاد در نشر موضوع در قالب رساله را می‌توان دلیل این موضوع دانست. همچنین، با رواج سیستم آموزشی جدید، ساختار رساله به دلیل مناسب بودن برای جزوات درسی، بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته بود. ساختار کتاب نیز بسیار مورد توجه بوده است. نسخه‌های خطی با ساختار کتاب به دلیل آنکه مفصل هستند و نویسنده قادر است در موضوعی کلی چندین باب را بیان کند برای نگارش آثار مرجع مورد توجه بودند. همچنین بسیاری از کتب پیشینیان در این دوره مورد توجه و استنساخ قرار گرفته‌اند.

پ) بسیاری از تولیدات طبی عصر قاجار، کتاب‌ها و رساله‌های تألیفی مستقل است. ظهور و ورود طب نوین در ایران، مطرح شدن مباحث جدید طبی در این عصر توسط پزشکان ایرانی و خارجی، رقابت میان طبیبان ایرانی و پزشکان فرنگی و ایرانیان تحصیل‌کرده در مدارس طبی

خارجی که برابر با رقابت میان طب سنتی و طب نوین بود و توسعه مدارس و سیستم آموزشی منظم و بهره‌جویی از کتب طبی و تألیف کتب درسی در این دوره را می‌توان از جمله عوامل پیشرفت تولیدات مستقل طبی در این عصر دانست.

تولیدات غیر مستقل نیز مورد توجه بوده‌اند. این آثار شامل نسخی در باب شرح و حاشیه‌های علمی، ارجوزه‌ها، منظومه‌ها، گزیده‌ها و ترجمه سایر آثار مستقل‌اند. همان‌طور که زندیه و همکاران (۱۳۹۶) هم در پژوهش خود بیان کرده‌اند، در این عصر بعضی از آثار علمی از نویسندگان فرنگی بوده است که دانش‌آموزان دارالفنون به ترجمه این آثار روی آوردند؛ این آثار به دو گروه تقسیم می‌شدند: اول، تعدادی از این نسخ همان دروسی بودند که استادان خارجی در دارالفنون تدریس می‌کردند و دوم، ترجمه کتب منتشرشده در اروپا بود که اکنون نسخ خطی این ترجمه‌ها در کتابخانه‌های کشور موجودند.

وجود این آثار غیر مستقل می‌تواند نمایانگر آن باشد که با وجود افول طب و وارد شدن موارد خرافی و غیر علمی در این دانش، دانشمندان و اطباء قاجاری در مسیر رشد و نمو این علم قدم‌های زیادی برداشته‌اند و سعی در پیشرفت و افزایش دانش خود داشته‌اند. طب در این عصر در مسیر گذر از طب سنتی به طب نوین بوده است. در نتیجه شاهد افزایش آثار غیر مستقل طبی مانند ترجمه کتب طب جدید و گزیده‌ها و جزوات مختصر درسی از کتب علم جدید نیز هستیم.

ث) موضوعات «داروسازی و داروشناسی» و «شناخت بیماری‌ها» با ۲۱/۱ درصد از کل آمار در جایگاه اول هستند. موضوع درمان بیماری‌ها با ۱۹/۳ درصد در جایگاه دوم قرار دارد. همان‌طور که در پژوهش‌های عزیزی (۲۰۰۵) و گنج‌بخش زمانی (۱۳۸۹) و ندیم و بابادی (۲۰۱۸) بیان شده است، وجود انواع بیماری‌ها در جامعه عصر قاجار و ورود رویکردهای جدید طبی و استفاده از داروهای جدید و شیمیایی به جای داروهای سنتی و طب سنتی، از جمله عوامل توجه به موضوعاتی مانند داروسازی و شناخت و درمان بیماری‌ها بوده است. این سه عنوان از اساسی‌ترین مباحث علم طب است و وفور این موضوعات امری طبیعی است. پس از آن‌ها مؤلفه بهداشت و سلامت با ۷/۵ درصد از کل آمار، دیگر موضوع پراهمیت است. نبود فاضلاب شهری، بهداشتی نبودن آب آشامیدنی، فقر، قحطی و سایر مسائل اینچنینی، باعث اهمیت موضوع بهداشت و سلامت بوده است. علاوه بر آن موارد دیگری مانند فراوانی

موضوعات طاعون و وبا و حصبه و آبله و بیماری‌های واگیردار در این دوره نشان‌دهنده فراگیر بودن این بیماری‌ها و اهمیت شناخت و درمان این بیماری‌ها برای جامعه قاجاری است. موضوعات تشریح، آناتومی، جراحی و زنان و اطفال نیز موضوعات نسبتاً جدیدی‌اند که با ورود طب نوین گسترش یافتند و بیشتر از پیش مورد مطالعه قرار گرفتند. (ج) علم طب در عصر قاجار با باورهای عامیانه و خرافات اختلاط زیادی پیدا کرده بود. در نتیجه ما شاهد کتب و رساله‌های فراوانی با موضوعاتی مانند ارتباط بین جهیدن اعضای بدن و اتفاقات، درمان بیماری‌ها با ادعیه و ابزار مختلف و ... هستیم. حیدری و بیاتی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای به موضوع وجود باورهای عامیانه در میان مردم همچون سحر و جادو در درمان بیماری‌ها در اوایل دوره قاجار پرداخته‌اند و بیان کرده‌اند که وجود این باورها مانعی بر سر راه گسترش طب نوین در جامعه ایران بوده است و بیشتر مردم، درمان‌های سنتی را به درمان با داروهای طب نوین ترجیح می‌دادند.

پیشنهادها

- با بررسی و تحلیل نتایج این تحقیق، پیشنهادهای زیر قابل ارائه است:
۱. نتایج این تحقیق به دانشکده‌های طب سنتی، به منظور استفاده از پیشینه‌های تحقیقات در حال انجام در مباحث طب سنتی و طب ایرانی و پزشکی مدرن ارائه شود.
  ۲. عناوین نسخه‌های طبی پرکاربرد دوره قاجار، همراه با اطلاعات کامل کتابشناسی و نسخه‌شناسی در اختیار مؤسسه‌های پژوهشی قرار گیرد تا پژوهشگران حوزه تصحیح متون خطی طبی، اقدام به تصحیح و تحقیق این نسخه‌ها کنند.
  ۳. نتایج این تحقیق در اختیار فرهنگستان علوم پزشکی، جهت نگهداری در آرشیوهای تحقیقی و استفاده محققان قرار گیرد.
  ۴. نتایج تحقیق به مورخان و پژوهشگران تاریخ سیاسی و اجتماعی دوره قاجار جهت استفاده در تحقیقات خود منعکس شود.

منابع

- حریری، نجلا و وفایی، فاطمه (۱۳۹۴). سهم دانشمندان ایرانی در تألیف نسخ خطی عربی طب اسلامی. *مجله‌ی طب سنتی اسلام و ایران*، زمستان، ۶(۴)، ۲۷۹-۲۸۵.
- حسین‌زاده، سیداحمد (۱۳۹۲). فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران. *کتاب ماه کلیات*، اردیبهشت، ۱۸۸، ۶۰-۵۴.
- حیدری، سلیمان و بیاتی، سمیه (۱۳۹۸). پیامدهای تأثیرگذاری باورها و اعتقادات عامیانه در طبابت عصر قاجار. *اخلاق و تاریخ پزشکی*، دوره ۱۲، ۱۶۱-۱۷۰.
- خدارضایی، افسانه، محمودی، سیدعبداله، متولی، عبدالله و فرازی، علی‌اصغر (۱۳۹۸). بررسی وضعیت بهداشتی و پزشکی دوره قاجار از دیدگاه سفرنامه‌نویسان. *مجله تاریخ پزشکی*، تابستان، ۱۱(۳۹)، ۱۶-۳۰.
- زندیه، حسن، احمدی رهبریان، حسین و خان احمدی، محمد (۱۳۹۶). بررسی جایگاه علم طب و طبابت در دوره ناصری. *پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، بهار و تابستان، ۶(۱)، ۲۵-۳۸.
- شمس اردکانی، محمدرضا، عظیمی، رقیه‌سادات و قاسملو، فرید (۱۳۹۳). *روند تحول پزشکی نوین ایران، از دارالفنون تا تأسیس دانشگاه تهران*. تهران: انتشارات راه کمال.
- طولی، فاروق، پورمحمدی املشی، نصرالله و دلریش، بشری (۱۳۹۸). واکاوی برتری جایگاه علمی پزشکی مدرن بر پزشکی سنتی در عصر قاجار. *فصلنامه علمی - پژوهشی فقه و تاریخ تمدن*، پاییز، ۱۶(۶۲)، ۹۵-۱۱۵.
- قهرمانی اصل، ولی‌اله، صالحی پناهی، میراسداله، صدقی، ناصر و ساسان‌پور، شهرزاد (۱۳۹۶). نقش عوامل اجتماعی - فرهنگی در گسترش طب نوین در ایران عصر قاجار. *پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، بهار و تابستان، ۶(۱)، ۸۳-۱۰۵.
- کریمی، زینب، ندیم، مصطفی و بینشی‌فر، فاطمه (۱۳۹۸). بررسی نقش فرانسه در تاریخ پزشکی و خدمات درمانی دوره قاجار (۱۲۱۷ تا ۱۳۴۷ ق / ۱۷۹۵ تا ۱۹۲۵ م). *اخلاق و تاریخ پزشکی*، دوره ۱۲، ۴۶۳-۴۸۵.

کلاتتری خاندانی، شهرام، مهربانی، میترا، رامشک، مریم و رئیس‌زاده، محبوبه (۱۳۹۴). افسنتین از دیدگاه طب سنتی ایران و طب مدرن. *مجله‌ی طب سنتی اسلام و ایران*، زمستان، ۶(۴)، ۳۰۵-۳۱۳.

گنج‌بخش زمانی، محسن (۱۳۸۹). تحولات بهداشتی در اواخر دوره‌ی قاجاریه (به روایت اسناد). *فصلنامه تاریخ پزشکی*، بهار، ۲(۲)، ۱۴۵-۱۷۱.

مارزلف، اولریش (۱۳۹۴). بیست مقاله در باب چاپ سنگی در ایران، ترجمه محمدجواد احمدی‌نیا. قم: انتشارات عطف.

میرغفوری، عفت (۱۳۹۴). *سیر تدوین و استنساخ نسخ خطی گیاهان دارویی در ایران با استناد به نسخ خطی طب سنتی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی گرایش مدیریت کتابخانه‌های دانشگاهی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، تهران.

ندیم، مصطفی و بابادی، عصمت (۲۰۱۸). بررسی بیماری‌های ایرانیان از نگاه سفرنامه‌نویسان خارجی در دوره‌ی قاجاریه. *تشریح پژوهش در تاریخ پزشکی*، فصلنامه پزشکی به زبان انگلیسی، دانشگاه علوم پزشکی شیراز، ۷(۲)، ۱۰۳-۱۱۶.

References

- Azizi MH (2005), Medicine and public health in Qajar era; Iran, *Archives of Iranian Medicine* 8 (3), 239.
- Ganjbakhsh Zamani, Mohsen (2008). Health developments at the end of the Qajar era (according to documents). *Quarterly Journal of Medical History*, Spring, 2(2), 145-171. [In Persian]
- Hariri, Najla, and Vafaei, Fatemeh (2014). The contribution of Iranian scientists in the compilation of Arabic manuscripts of Islamic medicine. *Journal of Traditional Medicine of Islam and Iran*, Winter, 6(4), 279-285. [In Persian]
- Heidari s, Bayati S. (2019). The Outcomes of Slanfg Beliefs in medicine of Qajar Era, *Journal of medical ethics and history of medicine*, 12(1), 161-170. [In Persian]
- Hosseinzadeh, Syed Ahmad (2012). Common catalog of manuscripts of medicine and related sciences in Iranian libraries. *Kitab Mah Kliat*, May, 188, 54-60. [In Persian]

- Kalantari Khandani, Shahram, Mehrabani, Mitra, Rameshek, Maryam, and Raiszadeh, Mahbobeh (2014). Wormwood from the perspective of traditional Iranian medicine and modern medicine. *Journal of Traditional Medicine of Islam and Iran*, Winter, 6(4), 313-305. [In Persian]
- Karimi Z, Nadim M, Bineshfar F. (2019). Study of the role of France in the History of Medicine and Health Services of the Qajar Era, *Iranian Journal of Medical Ethics and History of Medicine* 12 (1), 463-485. [In Persian]
- Khodarezaei, Afsanah, Mahmoudi, Seyyed Abdallah, Motawali, Abdullah, and Farazi, Ali Asghar (2018). Examining the health and medical situation of the Qajar period from the point of view of travel writers. *Journal of Medical History*, Summer, 11(39), 16-30. [In Persian]
- Marzef, Ulrich (2014). *Twenty articles on lithography in Iran*, translated by Mohammad Javad Ahmadiyeh. Qom: Atf Publications. [In Persian]
- Mirghafouri, Effat (2014). *The process of compiling and copying manuscripts of medicinal plants in Iran concerning the manuscripts of traditional medicine of the National Library of the Islamic Republic of Iran*. Master's Thesis in information science and epistemology, majoring in university library management, Islamic Azad University, North Tehran Branch, Tehran. [In Persian]
- Nadim, Mustafa, and Babadi, Ismat (2018). Examining the diseases of Iranians from the point of view of foreign travel writers in the Qajar period. *Journal of Research in Medical History, Medical Quarterly in English*, Shiraz University of Medical Sciences, 7(2), page 103-116.
- Qahremani Asl v, Salehi Panahi MA, Sadeghi N, Sasanpur Sh. (2017). Role of socio-cultural factors in the development of modern medicine in Qajar Era, *Social and Economic History Studies*, 6(1), 83-105. [In Persian]
- Shams Ardakani, Mohammadreza, Azimi, Roghiesadat, and Ghasemlou, Farid (2013). The evolution process of Iran's modern medicine, from Dar al-Funun to the establishment of Tehran University. Tehran: Rah Kamal Publications. [In Persian]
- Touli, Farouq, Pourmohammadi Amlashi, Nasrollah, and Delrish, Bushra (2018). Analyzing the superiority of the scientific status of modern medicine over traditional medicine in the Qajar era. *Scientific-Research Quarterly of Fiqh and History of Civilization*, Fall, 16(62), 115-95. [In Persian]

Zandiyeh, Hassan, Ahmadi Rahbarian, Hossein, and Khan Ahmadi, Mohammad (2016). Investigating the position of medical science and medicine in the Nasrid period. Journal of Social and Economic History, *Research Institute of Humanities and Cultural Studies*, Spring and Summer, 6(1), 25-38. [In Persian]